



## The Historical Evolution of the Thought of Takfir: From an Ideological Act to the Juridification of Theological Beliefs

Ahmad Fallahzadeh<sup>1</sup>, Hossein Eskandari Sedq<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Assistant Professor, Department of Islamic History, Faculty of Islamic Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran (**Corresponding author**), a.fallahzadeh@urd.ac.ir

<sup>2</sup> Ph.D., Strategic Management of Cyberspace, National Defense University, Tehran, Iran.  
h.eskandari@sndu.ac.ir

### Abstract

Takfir is considered as one of the religious challenges in today's world, with a long history in Abrahamic religions. Among Muslims, takfir, especially in the contemporary era, has led to bloody challenges reflecting jurisprudential, theological, and even political issues. In fact, after the development of the Islamic state in Medina (the ten-year Nabawi period), the issue of takfir was one of the recognized beliefs among Muslims. This issue, after the departure of the Prophet (PBUH), underwent transformations through the first and second Hijri centuries, transformations that have remained hidden from historians. Finally, by the third Hijri century, the nature of takfir transcended intellectual-political and ideological layers, evolving from a simple intellectual framework (ideological takfir) into a complex theory with various functions. How takfir emerged in the Islamic world, what changes it underwent and how and why it spread, still represent research gaps in understanding the evolution of the thought of takfir. The aim of the current research is to investigate the process of development and the trend of expansion of takfir in the Islamic world during the first three Hijri centuries. This issue is done to achieve the historical evolution of takfir, as understanding how takfir was developed and comprehending its periods of expansion fills a research gap in this regard and utilizing the explanation of this historical experience prevents the formation of new platforms for the development of takfir in the contemporary Islamic world. The present research endeavors to examine library-based historical, hadith, theological, and interpretive works written about takfir in the first three centuries. With the methodology of "evolutionary study"—meaning the recognition of the levels of change in the nature of Islamic takfir and understanding its levels in different historical periods (a three-century timeframe)—this research seeks to investigate

---

**Cite this article:** Fallahzadeh, A. & Eskandari Sedq, H. (2025). The Historical Evolution of the Thought of Takfir: From an Ideological Act to the Juridification of Theological Beliefs. *History of Islam*, 26(4), p. 189-210.  
<https://doi.org/10.22081/hiq.2023.65987.2312>

**Received:** 2025/06/06

**Received in revised form:** 2025/08/20

**Accepted:** 2025/09/17

**Available online:** 2025/12/23

**Type of article:** Research Article

**Publisher:** Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights



what, how, and why of the changes in the nature of takfir in the first three centuries. Furthermore, what evolutions have occurred in the thought of takfir among the Islamic societies in the timeframe of the first three Hijri centuries, what process these changes have undergone, what levels they have passed through, and what diverse products they have yielded. The research hypothesis is that takfir, over the first three Hijri centuries, influenced by the political, cultural, intellectual, and jurisprudential factors within the religious understanding of hadith scholars, gradually transformed from a purely ideological perspective into a multidimensional theory encompassing various domains including beliefs, jurisprudence, and politics. The findings of the research indicate that takfir emerged from a simple intra-religious structure and, after undergoing the process of transformation from an individual behavior (stemming from social conditions) into a political and social matter, gradually acquired a political function under the influence of states. Subsequently, through the efforts of theologians, it became a theological theory. This new understanding of takfir was, through jurists, given a jurisprudential dimension and was extensively applied in various places against jurisprudential opponents (Sunni jurisprudence). Finally, the new nature of takfir entered the social arena in the form of a new version (a different understanding of religion) and became a religious tool for eliminating political-intellectual rivals. Historically, a part of this evolutionary process occurred in the first century and a part in the second and third centuries, but its theoretical formulation mostly took place in the second and third centuries. At the beginning of the first century, takfir was primarily ideological, but gradually acquired political undertones. In this period, the frameworks of takfir were still not very complex, mostly simple, and involved concepts of belief. However, in the second century, takfir became an ideological tool with a political function, serving the states, especially the Umayyad government. During these same years, groups like the Khawarij expanded the scope of takfir, turning it into a theory. Finally, in the third century (the era of theological debates and the expansion of theology), takfir was theorized and conceptualized by the theologians. The aim of this new development was to include non-co-religionists within the scope of takfir, a new interpretation that empowered rulers in their dealings with opponents by an ideological backing as a political matter. In this period, theologian-jurists transformed the scope of takfir from a jurisprudential matter (with a limited audience) into a theological matter with a jurisprudential approach (with a broad audience), and this marked the beginning of widespread sectarian violence in the fourth century, particularly in Baghdad.

**Keywords:** History of Takfir, Muslim Theologians, Muslim Jurists, Theological Beliefs.

## التطور التاريخي لفكرة التكفير؛ من النزعة العقائدية إلى تقيبه المعتقدات الكلامية

أحمد فلاحزاده<sup>١</sup>، حسين إسكندري صدق<sup>٢</sup>

<sup>١</sup> أستاذ مساعد، قسم تاريخ الإسلام، كلية الدراسات الإسلامية، جامعة الأديان والمذاهب، قم، إيران (المؤلف المسؤول).

a.fallahzadeh@urd.ac.ir

<sup>٢</sup> دكتوراه في الإدارة الاستراتيجية للفضاء السيبراني، جامعة الدفاع الوطني العليا، طهران، إيران. h.eskandari@sndu.ac.ir

### الملخص

يُعدّ التكفير أحدَ التحديات الدينية البارزة في عالمنا المعاصر، وله تاريخٌ طويل في مسار الأديان الإبراهيمية. وقد أدى التكفير بين المسلمين، ولا سيّما في العصر الحديث، إلى أزماتٍ دموية انعكست على القضايا الفقهية والعقائدية وحتى السياسية. فمنذ قيام الدولة الإسلامية في المدينة المنورة (العهد النبوي)، كانت مسألة التكفير من المفاهيم المعروفة بين المسلمين، لكنها شهدت تحولاتٍ جوهرية بعد رحلت النبي (ص) وخلال القرنين الهجريين الأول والثاني، وهي تحولاتٌ لا تزال غائبةً عن أنظار المؤرخين. ومع الدخول في القرن الثالث الهجري، تجاوزت ماهية التكفير الطبقات الفكرية والسياسية والعقائدية، لتتحول من بنية فكرية بسيطة (التكفير العقائدي) إلى نظريةٍ معقدة ذات وظائف متعدّدة. ويسعى هذا البحث إلى سدّ الفجوة البحثية في فهم كيفية ظهور التكفير في العالم الإسلامي، والتغيّرات التي طرأت عليه، والأدوات التي ساهمت في انتشاره. يهدف البحث الحالي إلى استقصاء عملية تشكّل وتطورّ التكفير في العالم الإسلامي خلال القرون الثلاثة الأولى للهجرة، وذلك للوصول إلى صيرورته التاريخية؛ إذ إنّ معرفة كيفية تكوّن التكفير وفهم مراحل بسطه وانتشاره يمكن أن يسهم في معالجة قلة البحوث في هذا المجال، كما يمكن من خلال شرح هذه التجربة التاريخية الحيلولة دون تكوّن أراضيات جديدة لنشر التكفير في العالم الإسلامي المعاصر. تعتمد هذه الدراسة المنهج المكتبي في مراجعة الآثار التاريخية والحديثية والكلامية والتفسيرية التي كُتبت حول التكفير في القرون الثلاثة الأولى. ويستخدم البحث منهج «الدراسة التطورية» (Evolutionary Study) – بمعنى معرفة مستوى التغيّرات في ماهية التكفير الإسلامي وإدراك مستوياته في الفترات التاريخية المختلفة – وذلك لبيان ماهية وكيفية وأسباب التغيّرات في طبيعة التكفير، والتحولات التي طرأت عليه في المجتمعات الإسلامية، والنتائج المتنوعة التي ترتبت عليها. وتفترض الدراسة أنّ التكفير خلال القرون الثلاثة الأولى، وتحت تأثير عوامل سياسية وثقافية وفكرية وفقهية في فضاء الفهم الديني لـ «أصحاب الحديث»، تحوّل تدريجيًا من مجرد توجه عقائدي صرّف إلى نظريةٍ متعدّدة الأبعاد شملت مجالات العقائد والفقه والسياسة. وتُظهر نتائج البحث أنّ التكفير انطلق من بنية بسيطة داخل الدين (اختلاف الفهم)، ثم تحوّل من سلوكٍ فردي (ناشئ عن ظروف اجتماعية) إلى شأنٍ سياسي واجتماعي، واكتسب بمرور الوقت وظيفةً سياسية تحت تأثير الحكومات. لاحقًا، وبفعل جهود المتكلمين، تحوّل إلى نظريةٍ كلامية، ثم اتخذ صبغةً فقهية على يد الفقهاء، واستُخدم على نطاقٍ واسع

استناداً إلى هذه المقالة: فلاحزاده، أحمد؛ إسكندري صدق، حسين (٢٠٢٥). التطور التاريخي لفكرة التكفير؛ من النزعة العقائدية إلى تقيبه المعتقدات

الكلامية. تاريخ الإسلام، ٢٤(٤)، ص١٨٩-٢١٠. <https://doi.org/10.22081/hq.2023.65987.2312>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية



ضدّ الخصوم الفقهيين (فقه أهل السنّة). وأخيراً، دخلت الماهية الجديدة للتكفير إلى الساحة الاجتماعية بوصفها «نسخةً جديدة» (فهمًا مختلفًا للدين)، وتحوّلت إلى أداة دينية لإقصاء المنافسين السياسيين والفكريين. تاريخيًا، قُطع جزءٌ من هذا المسار التطوّري في القرن الأوّل، والجزء الآخر في القرنين الثاني والثالث، إلا أنّ التدوين النظري تمّ في الغالب خلال القرنين الأخيرين. ففي بداية القرن الأوّل، كان للتكفير صبغةٌ عقائدية غالبًا، ثم اتخذ تدريجيًا طابعًا سياسيًا، وكانت أطره في تلك الفترة غير معقّدة. وفي القرن الثاني، أصبح التكفير أداةً عقائدية بوظيفةٍ سياسية في خدمة الدول، ولا سيّما الدولة الأموية، كما اتسعت دائرته على يد تياراتٍ كالخوارج ليصبح بمثابةً نظرية. وفي القرن الثالث (عصر المناظرات الكلامية)، قام المتكلّمون بـ «تأطير» التكفير وتنظيره بهدف إدخال المخالفين في المذهب ضمن دائرته، وهو تفسيريٌّ منح الحكام غطاءً اعتقاديًا لمواجهة معارضهم السياسيين. وفي هذه المرحلة، حوّل «المتكلّمون الفقهاء» التكفير من شأنٍ فقهي (ذو نطاق محدود) إلى شأنٍ عقائدي برؤيةً فقهية (ذو نطاق واسع)، ممّا كان بمثابة البداية لأعمالٍ عنيفٍ طائفية واسعة النطاق في القرن الرابع، ولا سيّما في بغداد.

**الكلمات المفتاحية:** تاريخ التكفير، المتكلّمون المسلمون، الفقهاء المسلمون، المعتقدات الكلامية.



## تطور تاریخی اندیشه تکفیر؛ از کُنشی عقیدتی تا فقهی سازی باورهای کلامی

احمد فلاح‌زاده<sup>۱</sup>، حسین اسکندری صدق<sup>۲</sup>

<sup>۱</sup> استادیار، گروه تاریخ اسلام، دانشکده مطالعات اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول). a.fallahzadeh@urd.ac.ir  
<sup>۲</sup> دکتری، مدیریت راهبردی فضای سایبر، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران. h.eskandari@sndu.ac.ir

### چکیده

تکفیر یک رفتار پُر دامنه در جوامع دینی به درازای تاریخ ادیان است. سابقه این امر در جهان اسلام به دوره رسول خدا (ص) بازمی‌گردد. مقاله پیش‌رو با هدف بررسی چرایی و چگونگی تکفیر، به تطورات فکر تکفیری در سه سده نخست اسلامی از طریق گردآوری داده‌های کتابخانه‌ای (تاریخی، حدیثی و تفسیری) با روش تحلیل رخدادهای تاریخی پرداخته است. نتایج حاکی از آن است که اندیشه تکفیر از یک ساختار ساده درون‌دینی (تفاوت فهم) برآمده و پس از طی فرآیند تبدیل یک رفتار فردی برآمده از شرایط اجتماعی، به یک امر سیاسی و اجتماعی تبدیل شده و به مرور زمان تحت تاثیر دولت‌ها، کارکردی سیاسی یافته است؛ آنگاه در اثر تکاپوهای متکلمان، به نظریه‌ای کلامی مبدل شده و از طریق فقیهان، جنبه فقهی به خود گرفته است. سرانجام در قالب نسخه جدیدی (فهم متفاوتی از دین) به عرصه اجتماع وارد و به ابزاری دینی برای حذف رقیبان سیاسی-فکری تبدیل شده است. از نظر تاریخی، بخشی از این تحول در سده نخست و بخشی در سده‌های دوم و سوم چهره بسته، اما بیشتر تدوین نظری آن در سده دوم و سوم صورت گرفته است.

**کلیدواژه‌ها:** تاریخ تکفیر، متکلمان مسلمان، فقهای مسلمان، باورهای کلامی.

**پژوهش حاضر برگرفته از:** طرح پژوهشی با عنوان «رابطه بسترهای فکری- سیاسی جریان‌های تکفیری غرب کشور با اقدامات تروریستی و تاثیر آن بر تشدید تروریسم»، ارائه شده در پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس شهید سلیمانی است.

**استاد به این مقاله:** فلاح‌زاده، احمد؛ اسکندری صدق، حسین (۱۴۰۴). تطور تاریخی اندیشه تکفیر؛ از کُنشی عقیدتی تا فقهی سازی باورهای کلامی. تاریخ اسلام، (۴)۲۶، ص ۱۸۹-۲۱۰. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.65987.2312>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۶؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۵/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۶؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲

نوع مقاله: پژوهشی ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع) نویسنده/نویسندگان دارندة حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند. ©۱۴۰۴



## ۱. مقدمه

در طول تاریخ، همواره چارچوب مشخصی در درون یک دین، افراد متعلق به آن قلمروی فکری را از دیگران متمایز ساخته است. در اسلام این قلمروی دینی، که جامعه پیروان را از دیگران بازمی‌شناسد، بوسیله وحی (قرآن) و در کلام رسول خدا(ص) تبیین شده و کسانی که از این دایره ایمانی بیرون می‌مانند، بسته به نوع باورهایشان در برابر قلمروی اهل ایمان، به گونه‌های مختلفی دسته‌بندی می‌شوند و البته بخش گسترده‌ای با مراعات آزادی‌های فردی و اجتماعی در قالب نظام جزیه قرار می‌گیرند.<sup>۱</sup> تأملی در رخدادهای تاریخی نشان می‌دهد، موضوع تکفیر که از عصر رسول خدا(ص) در میان مسلمانان دیده می‌شود، در گذر زمان (در قرون اول و دوم) تا سده سوم از بافت سنتی خود فاصله گرفته و دچار تغییر می‌شود. بنابر آنچه طرح شد، پرسش پژوهش پیش‌رو این است که، تکفیر در سه سده نخست اسلامی، چه تحولاتی به خود دیده است؟ فرضیه تحقیق آن است که اندیشه تکفیر، گرچه با حکمی مستند به شارع مقدس در آغاز همراه است، اما بنابر گواه تاریخ، این رفتار دینی به مرور زمان دچار تغییراتی ناشی از شرایط سیاسی-فرهنگی شده است.

## ۲. پیشینه تحقیق

سبحانی و فقیهی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «پدیده تکفیر از دیدگاه قرآن و حدیث» در قالب پاسخ به شبهات تکفیری، تلاش کرده نظریه تکفیر شیعیان را که از سوی شماری از وهابیان مطرح شده است را در قالب یک بحث قرآنی و حدیثی رد نماید.

سبحانی (۱۳۹۲)، در پژوهشی با عنوان «ریشه‌های پدیده تکفیر در گذر تاریخ» اصول طراحی فکر تکفیری‌های معاصر را مخالف سیره نبوی می‌داند. پدیده تکفیر از جمله اموری است که با قوانین اسلامی کاملاً مخالف است. خوارج به این پدیده دامن زدند و رسول خدا(ص) هرگز پیرامون مسایل کلامی که دستاویز تکفیری‌ها است، سخنی نگفتند.

زارع خورمیزی (۱۳۹۹) نیز در مقاله «گونه‌شناسی جریان تکفیر در جهان اسلام براساس خاستگاه سیاسی» نشان می‌دهد که تکفیر اندیشه‌ای بازمانده از عصر اموی و البته با کمترین ارتباط با خوارج است. نساج و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «علل ظهور و تکوین گروه‌های تکفیری در جهان اسلام، از تقابل زندگی قبیله‌ای با مدنیت تا تقابل سنت با مدرنیته؛ مطالعه موردی: خوارج و داعش» ناسازگاری زندگی قبیله‌ای با دنیای مدرن را مایه شکل‌گیری تکفیر می‌داند.

ایمان‌دار و مولوی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «گونه‌شناسی تضادهای عقیدتی و کلامی نوسلفیان و جریان سلفیه سنتی» نشان می‌دهد که نوسلفیان در مواجهه با اندیشه‌های کلامی و اعتقادی سلفیه سنتی

۱. خاکپور و سادات حسینی، بررسی حقوق اقلیت‌های دینی و جزیه در قرآن، ۱۳۹۳، ص ۱۱۷.

و نیز بنابر مقتضیات دوران معاصر، راهبردهای مختلفی مانند تأویل صفات خبریه در حوزه توحید صفاتی از سوی سید قطب و... را پذیرفته‌اند که با اندیشه‌های پیشینیان این جریان همخوان نیست.

در میان تحقیقات عربی، جواد حسین محمد (۲۰۲۰) در مقاله «السلفية التكفيرية واقعها، جذورها، أفكارها، آثارها» جریان تکفیری را ناپابند به مسیرهای کهن در فهم اسلام (اجماع، عقل، کتاب و سنت) می‌داند.

کاظم شیب (۲۰۱۹) در مقاله «تحولات السلفية من الحشوية الى الجهادية» جریان سلفیه را از دیرباز کاویده و به تحول سلفیه از پیدایش تا شکل‌گیری اندیشه‌ای جهادی پرداخته است.

چالشکان (۲۰۲۰) در مقاله «خوارج، اصول شناخت و فهم امروزین»<sup>۱</sup> تکفیر را برداشتی از اصول اندیشه‌های خوارج می‌داند.

آی‌دمیر (۲۰۱۷) در مقاله «تکفیر در چارچوبه نص‌های کهن»<sup>۲</sup> به دوره‌بندی تکفیر تاریخی این جریان اشاره دارد.

اسن (۲۰۱۱) در مقاله «ابعاد دینی و عقیدتی گفتمان تکفیر»<sup>۳</sup> تطور تکفیر را از تکفیر سیاسی آغاز و به تکفیر کلامی ختم می‌کند.

کدیور (۲۰۲۰) نیز در مقاله «کاوشی در تکفیر، خاستگاه‌ها و کاربرد معاصر آن: مورد رویکرد تکفیری در رسانه‌های داعش»<sup>۴</sup> به جریان خوارج و گسترش نظریه تکفیر از سوی ایشان اشاره دارد. همچنین ایشان در مجله «تاریخ و تمدن اسلام»<sup>۵</sup> در مقالاتی به به مباحثی درباره تکفیر و زمینه اجتماعی سیاسی و مذهبی آن پرداخته است.

براساس آنچه گذشت، تحقیقات پیشین از نظر محتوا و ساختار با این پژوهش همگونی ندارند و همچنین نگاه تاریخی موجود در پژوهش پیش‌رو (بیان روند تغییر تکفیر از یک بحث فردی به یک نظریه فقهی و گام‌های تطور سیاسی، اعتقادی و کلامی) را طی نمی‌کنند، گرچه برخی از آنها به بخشی از تاریخ تکفیر پرداخته‌اند.

### ۳. بررسی تاریخی تکفیر در سه سده نخست هجری

#### ۳-۱. تکفیر عقیدتی

منظور از تکفیر عقیدتی، کافر دانستن دیگران به دلیل هم‌رأی نبودن در یک باور اعتقادی عمومی است که

1. Hâricilik Anlayımının Kökenleri ve Günümü zdeki Yanı III arı.

2. Temel naslar çerçevesinde tekfirçilik.

3. Tekfir Söyleii nin Dinî ve İdeolojik Boyutları.

4. Exploring Takfir, İtr r r gina and Contepp orary Uee: The Cae of Takfiri Approach in Daehh'M Ndia.

5. Islamic History and Civilization

در قرآن با بیانی ساده آن را برای اشاره به کفار و مشرکان مطرح می‌شد و شامل مقوله‌هایی چون باور نداشتن به خدای یکتا، رسالت پیامبر (ص)،<sup>۱</sup> قیامت<sup>۲</sup> و... بود. گزاره‌های تاریخی نشان می‌دهد، نخستین اصل در کلام رسول خدا (ص) نسبت به مسلمانی افراد، فراخوانی آنها به گفتن عبارت «لا اله الا الله» بود.<sup>۳</sup> اندکی بعد، در سوره‌های نخست مانند «حمد و تکویر»، باور به معاد هم مطرح شد.<sup>۴</sup> به فاصله سه سال، پس از مرحله نخست (به هنگام فراخوانی خویشاوندان) افزون بر شعارهای پیش گفته «برپایی نماز» و «پرداخت زکات» از پایه‌های تبلیغات دینی اسلام به‌شمار رفت.<sup>۵</sup> در همین سال‌های نخست دعوت، ایمان به رسالت پیامبر (ص) و استفاده از واژه «محمد رسول‌الله» نیز به مرور در دعوت‌های خاص، رایج شد. برای نمونه در ماجرای «ایمان ابوذر» از زبان پیامبر (ص) نقل می‌شود که ابوذر شهادتین گفت.<sup>۶</sup> با آنکه در مکه ایمان به قرآن مبنای دعوت اسلامی است، اما در سال‌های تشکیل دولت در مدینه، درخواست برای ایمان به سایر کتب الهی (اسراء، ۱۰۷-۱۰۹) نیز آشکارا مطرح می‌شد.<sup>۷</sup> این یعنی دایره اعتقادات در حال گسترش بود. با این همه ویژگی آسان‌گیری در باورهای اعتقادی، آوازه تبلیغی اسلام به‌شمار می‌رفت. در این باره، هنگامی که رسول خدا (ص) اسامه بن زید (د ۵۱ق) را با سپاهی به سوی برخی از روستاهای یهودیان فرستاد، مردی از یهود به نام مرداسُ بن نَهِیک، با دیدن نیروهای اعزامی پیامبر (ص) گریخت. اسامه و یکی از انصار به او رسیدند. در این هنگام مرداس گفت: «لا اله الا الله!» اما آن دو وی را کشتند. وقتی اسامه نزد پیامبر (ص) برگشت، آن حضرت فرمود: چرا کسی که کلمه توحید را گفت، کُشتی؟ اسامه گفت: او به دروغ شهادتین گفت تا او را نکشم! حضرت فرمود: همین مقدار که شهادتین را به زبان آورد، می‌بایست می‌پذیرفتی.<sup>۸</sup> پس از این ماجرا، آیه ۹۴ سوره نساء نازل شد: «ای اهل ایمان، چون در راه خدا (برای جهاد با کفار) بیرون روید (درباره دشمن) تحقیق کنید و به آن کس که اظهار اسلام کند، نسبت کفر مدهید تا (مال و جانش را بر خود حلال کنید و) از متاع ناچیز دنیا چیزی غنیمت برید، که غنایم بی‌شمار نزد خداست».<sup>۹</sup> نکته مهم در این آیه، اشاره پروردگار به این ویژگی در

۱. «ان الذین یکفرون بآیات الله و یقتلون النبیین» (آل عمران، ۲۱).

۲. «و الذین کذبوا بآیاتنا و لقاء الآخرة حبطت اعمالهم» (اعراف، ۱۴۷).

۳. ابن سعد، طبقات الکبری، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۱۵۷؛ بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۱۳۶.

۴. حاجی میرزایی، مکی و مدنی، ۱۳۷۷ق، ج ۱، ص ۲۱۴۶.

۵. واقدی، مغازی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۱۰۷۹.

۶. ابن سعد، طبقات الکبری، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۱۷۰؛ ابن حجر عسقلانی، الاصابه، ۱۴۱۵ق، ج ۶، ص ۳۶۵.

۷. زرقانی، مناهل العرفان، ۱۹۴۸ق، ج ۱، ص ۲۰۰-۲۰۴.

۸. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۶۲۳.

۹. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْفَىٰ إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَتَّبِعُونَ عَرَصَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَائِمٌ كَثِيرَةٌ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنْ أَلْفَىٰ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا».

مسلمانان نخستین است که «اسلام شما هم در آغاز، اظهار تسلیمی بیش نبود، تا وقتی که خدا بر شما مَت گذاشت».<sup>۱</sup>

### ۳-۱-۱. تکفیر عقیدتی فردی

تکفیر عقیدتی فردی، نوعی از تکفیر بود که یک صحابی، صحابی دیگر را به دلیل چیزی که از نظر او انحراف عقیدتی به‌شمار می‌رفت، تکفیر می‌کرد.<sup>۲</sup> تأملی در گزاره‌های تاریخی نشان می‌دهد، گاهی یک صحابی با برداشت خود از یک مفهوم دینی یا سوءظن، صحابی دیگر را خائن دانسته و تکفیر می‌کرد. در این باره از واژگان «او خائن است»، «نفاق ورزیده است» یا «او دشمن خداست» استفاده می‌کردند که در این موضوع بارها نام خلیفه دوم (عمر بن خطاب) در منابع مختلف به چشم می‌خورد که در برابر خطاهای دیگر صحابه گفته است «او منافق شده، بگذارید او را بکشم».<sup>۳</sup> بعدها روایتی از زبان رسول خدا (ص) مطرح شد که حدّ و مرزی برای تکفیر تعیین می‌کرد: «خون هیچ مسلمانی حلال نیست، مگر این سه کار را کرده باشد: پس از ایمان کافر شده باشد، زنا محصنه انجام داده باشد، یا مسلمان دیگری را به ناروا کشته باشد.»<sup>۴</sup> با این حال، این نوع تکفیر عقیدتی فردی در جریان کشته شدن خلیفه سوم هم در تاریخ نقل شده است، چنانکه آمده است، عایشه به هنگام تحریک دیگران به قتل عثمان می‌گفت: «او را بکشید؛ زیرا کافر شده است».<sup>۵</sup> از سوی کسانی که قائل به کفر دیگران بودند، واژه «دشمن خدا» برای خطاب قرار دادن این گروه افراد، زمینه ذهنی کشتن آنها را فراهم می‌کرد. عبارت «بُکشید دشمن خدا را» در میان سلسله‌های مختلف هم، هنگامی که در پی کشتن کسی بودند، به کار می‌رفت. همان‌طور که در جنگ ولید بن یزید بن عبدالملک با مخالفانش، آنها ولید را دشمن خدا خوانده و سپس کشتند.<sup>۶</sup>

### ۳-۱-۲. تکفیر عقیدتی عمومی؛ بستر تاریخی و سبک‌ها

میزان درک جامعه اسلامی در مکه (قبل از هجرت) از اسلام، از نگاهی ابتدایی برخوردار بود و چندان به صورت عمیق با مفاهیم اسلامی درهم تنیده نشده بود.<sup>۷</sup> اما با تشکیل دولت نبوی و نزول سوره‌های مدنی

۱. «كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ».

۲. زمخشری، مقامات زمخشری، ۱۴۲۵ق، ص ۱۱۳.

۳. ابن هشام، السیرة النبویة، بی تا، ج ۱، ص ۶۲۹؛ بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۸.

۴. ابو داود، سنن، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۱۸۶۶؛ قالی، امالی، ۱۴۲۲ق، ص ۷۳۶.

۵. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۴۵۹.

۶. ابن اثیر، الکامل، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۲۸۷.

۷. نساء، ۹۴.

که حاوی دستورالعمل‌های دینی مانند روزه، جهاد و... بودند، سطح آشنایی مسلمانان با احکام اسلامی ارتقاء یافت. اگرچه اصطلاح «تکفیر» از نظر صحابه درباره کافر دانستن کسی بود که ابتدا مسلمان بود و بعد کافر شده بود، اما با نزول سوره توبه، جامعه مشرکان به صورت عمومی تکفیر می‌شدند و این یعنی واژه تکفیر از حالت اولیه خود (تکفیر به معنای بازگشت از اسلام) دایره گسترده‌ای یافت و همه مشرکان را شامل می‌شد و به مسلمانان نحوه برخورد با تکفیرشدگان نیز آموخته شد. در این سوره، به مسلمانان اجازه داده شد مشرکان را هر جا یافتند، محاصره کرده، دستگیر نموده و بکشند و یگانه راه بازگشت مشرکان نیز، توبه، برپایی نماز و پرداخت زکات اعلام شد.<sup>۱</sup>

### ۳-۱-۲-۱. جنگ‌های رده (آمیختن مسائل سیاسی به باورهای اعتقادی)

پیش از نبردهای رده، هر چند اعراب بادیه‌نشین درک عمیقی از اسلام نداشته و هنوز برخی آداب و رسوم جاهلی را کنار نگذاشته بودند، اما رسول خدا(ص) چندان بر آنها سخت نمی‌گرفت. با درگذشت آن حضرت، درک این قبایل نسبت به اقدامات مرکز خلافت (درخواست زکات) این بود که این، نوعی باج‌گیری است.<sup>۲</sup> لذا، پاسخ‌شان به درخواست زکات منفی بود. اما ابوبکر (ح ۱۱-۱۳ق) مقاومت ایشان را تعبیر به ارتداد نموده و حکم به جنگ با آنان داد. گرچه برخی قبایل در واقع مرتد شده بودند، اما قبیله‌های مسلمان که حاضر به پذیرش دولت نوپای ابوبکر و پرداخت زکات به او نبودند، نیز تکفیر شدند، تا جایی که مالک بن نویره (کارگزار زکات پیامبر(ص) در یمن) به دستور خالد بن ولید کشته شد و قبلیه‌اش اسیر شدند.<sup>۳</sup> این رویداد مورد نقد عمر بن خطاب قرار گرفت و به خالد گفت: «مرد مسلمانی را کشتی!». <sup>۴</sup> بهانه خالد این بود که مالک، ابوبکر را خلیفه نمی‌دانست.<sup>۵</sup> درباره انگیزه جنگ‌های رده گزارش شده که عمر بن خطاب از ابوبکر پرسید، پیامبر(ص) می‌گفت: «هر کس بگوید «لااله الا الله» خونش حرام است، حالا چگونه می‌خواهی با مسلمانانی که «لااله الا الله» می‌گویند، بجنگی؟». او پاسخ داد: «به خدا با هر کسی که میان نماز و زکات تفاوت بنهد [به من زکات ندهد] می‌جنگم». <sup>۶</sup> در این تطور مقدماتی، مفهوم تکفیر عمومی هم برای نبرد با کافران و مشرکان به کار رفت و هم با هدف حفظ قدرت و حذف مخالفان از سوی دستگاه خلافت، تغییر کاربری یافت.

۱. توبه، ۵. «... فَأَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْضُرُوهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ، فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ...».

۲. جعفریان، تاریخ خلفا، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۳۵.

۳. ابن هشام، السيرة النبوية، بی تا، ج ۲، ص ۶۰۰.

۴. ابن اثیر، اسد الغابة، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۴۰.

۵. همان، ص ۳۹.

۶. تمیمی، السيرة النبوية، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۴۳۰.

### ۳-۱-۲. عصر فتوحات (ورود حدیث به عرصه تکفیر)

بنابر چند گزارش تاریخی، رسول خدا(ص) در سال‌های دعوت (در مکه) و بعدها در مدینه، مژده فتح و مسلمان شدن قلمروهای پادشاهی روم، ایران و یمن را به مسلمانان داده بود.<sup>۱</sup> فتوحات اسلامی از سال دوازده هجری آغاز و مواجهه مسلمانان با جوامع یکپارچه غیرمسلمان، شروع شد. به صورت کلی همان قاعده نبرد با جامعه کافران که در سوره توبه آمده بود، در اینجا نیز تداوم یافت. اما نکته اصلی این بود که به دلیل حضور ماندگار مسلمانان در سرزمین‌های جدید و ناخرسندی اقوام شکست خورده از تسخیر سرزمین‌شان و رفتارهای قوم‌گرایانه برخی مسلمانان،<sup>۲</sup> شماری از ساکنان سرزمین‌های مفتوح، به‌رغم اسلام ظاهری در مقام نقد فاتحان عرب، زبان به ناسزاگویی به پیامبر(ص) می‌گشودند. بدین‌سان، پرسش‌هایی درباره حکم شرعی این رفتار به سوی خلفا ارسال می‌شد. پاسخ این بود که چون توهین به ایشان، انکار آن حضرت شمرده می‌شد، حکم تکفیر بر این رفتار، بار می‌گردد.<sup>۳</sup> به دلیل اهمیت این بحث، فصلی با عنوان «فصل فی الحجة فی إيجاب قتل من سبه أو عابه صلی الله علیه و سلم» یا «بَابُ الْحُكْمِ فِي مَنْ سَبَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»<sup>۴</sup> در کتب اسلامی باز شد و با روایت‌های مختلفی حکم شرعی آن تبیین شد.<sup>۵</sup> این موضوع بویژه در عصر فتوحات امویان، از موضوعات اصلی تکفیر اعتقادی بود، چنانکه نقل شده است، عبدالحمید بن عبدالرحمن به خلیفه عمر بن عبدالعزیز (ح ۹۹-۱۰۱ ق) نامه نوشت که فردی (عمر بن عبدالعزیز) شما را سب کرده است، می‌خواهم او را بکشم و منتظر فتوای شما هستم! او در پاسخ نوشت، فقط کسانی را بکشید که به رسول خدا(ص) ناسزا گفته باشند.<sup>۶</sup>

### ۳-۱-۳. جنبش خوارج (تکفیر پیروان یک اندیشه)

یکی دیگر از شیوه‌های تکفیر عقیدتی عمومی، در رفتار خوارج دیده شد. حرکت خوارج با ویژگی گسترش دایره تکفیر عقیدتی از یک فرد به پیروان یک اندیشه، طرح نظام‌یافته‌تری از تلاش برای تکفیر را به دست می‌داد. آنها پس از جنگ صفین (صفر سال ۳۷ ق) به بهانه بایندی علی(ع) و یارانش به پذیرش حکمیت، همین را علت تکفیر ایشان دانستند.<sup>۷</sup> تا آنکه سرانجام کار به جنگ نهروان (صفر سال ۳۸ ق) کشید و شمار بسیاری از خوارج حاضر در جنگ از پای درآمدند. نکته جالب این بود که همانطور که آنها

۱. مقریزی، امتاع الاسماع، ۱۴۲۰ق، ج ۱۳، ص ۲۹۴.

۲. زارعان، قومیت‌گرایی در عصر امویان، ۱۳۹۳، ص ۷۹.

۳. ابن سعد، طبقات الکبری، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۲۷۸؛ مقریزی، امتاع الاسماع، ۱۴۲۰ق، ج ۱۴، ص ۳۷۳.

۴. ابی داود، سنن ابی داود، ۱۴۲۰ق، ج ۴، ص ۱۸۶۴؛ نسائی، سنن، ۱۴۳۷ق، ج ۲، ص ۳۰۴.

۵. مقریزی، امتاع الاسماع، ۱۴۲۰ق، ج ۱۴، ص ۳۷۹-۴۰۲.

۶. ابن سعد، طبقات الکبری، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۲۷۸.

۷. قاضی عبدالجبار، تثبت دلائل النبوة، بی تا، ج ۱، ص ۲۹۴.

علی (ع) و یارانش را تکفیر می‌کردند، آن حضرت نیز آنها را مارق (کافر) خواند،<sup>۱</sup> این نخستین بار بود که اندیشه تکفیر در جهان اسلام به شکل امروزی آن (تکفیر عمومی پیروان یک اندیشه) مطرح می‌شد.<sup>۲</sup> با گذر زمان و تطور باورهای خوارج، تندروان این گروه معتقد شدند چون زمین بستر بهشت است و باید آن را پاک نگه داشت و عقیده ما هم عقیده حق است، غیرهمفکران ما همگی کافرند و با کشتن آنها زمین پاک می‌شود!<sup>۳</sup> در میان مردم مشهور بود که از نظر خوارج، طبق آیه ۴۴ مائده<sup>۴</sup> هر شهری که در آن به چیزی غیر از حکم پروردگار [با تفسیر خوارج] عمل می‌شد، همگی کافر بودند.<sup>۵</sup>

### ۳-۱-۲-۴. چیرگی جریان اهل حدیث (استفاده ابزاری از حدیث برای تکفیر)

اهل حدیث که از عصر زبیریان (۶۴-۷۳ ق) به طیفی مشخص در جامعه اسلامی تبدیل شده بودند،<sup>۶</sup> در دوره امویان کارشان را با نشر احادیث جعلی و طرح نظریه حدیث بسندگی رونق دادند. شهرت آنان به زمانی برمی‌گشت که در کشاکش مبارزه فکری با معتزلیان، در عصر متوکل عباسی (ح ۲۳۲-۲۴۷ ق) بر امور دینی جامعه چیره شده و مفاهیم مورد نظر خود را در جامعه مشروعیت بخشیدند. یکی از این مفاهیم، نظریه عدالت صحابه بود که در واقع با هدف جلوگیری از سب چند صحابی که مورد انتقاد سایر فرق اسلامی (شیعه) بودند، مطرح می‌شد که احمد بن حنبل (د ۲۴۱ ق) و مکتب فکری او پیشگام رسمی شدن این نظریه بودند. او معتقد بود پرداختن به درگیری‌های صحابه چیزی خارج از بحث درباره حلال و حرام خداست، لذا، امری بی‌هوده است.<sup>۷</sup> در امتداد همین تفکر، خَلَال (د ۳۱۱ ق) در کتاب «السنة» بابتی با عنوان «ذکر اصحاب رسول الله صلی الله علیه و علیهم اجمعین» باز کرده و همه صحابه را عادل دانسته است.<sup>۸</sup> این امر به سرعت از یک نهی حدیثی (نهی از سب صحابه) به تکفیر ناسزاگویان تبدیل شد.<sup>۹</sup> در این میان شیعیان علی (ع) از همین نظریه استفاده کرده و کسانی که آن حضرت را سب می‌کردند، تکفیر کردند.<sup>۱۰</sup> از يك دیدگاه دیگر، دشنام به صحابه گرچه گناهی بزرگ بود، ولی روایات

۱. دینوری، اخبار الطوال، ۱۳۶۸، ص ۲۱۱.

2. Atay, Tarihte ve günümüzde selefilik, 2014, s 53.

۳. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۲۰۸.

۴. «... مَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ...».

۵. ابن معتز، طبقات شعراء المحلثین، ۱۴۱۹ق، ص ۳۷۹.

۶. فلاح‌زاده، جایگاه و نقش آل زبیر در تاریخ اسلام، ۱۳۸۹، ص ۱۲۱-۱۷۲.

۷. خلال، السنة، بی تا، ج ۲، ص ۴۶۴.

۸. همان، ص ۴۵۸.

۹. فضل بن روزبهان، سلوك الملوك، ۱۳۶۲، ص ۴۲.

۱۰. آبی، نثر الدر، ۲۰۰۴، ج ۱، ص ۲۸۶؛ شجری جرجانی، الامالی الخمیسیة، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۱۷۸.

مربوط به تکفیر ناسزاگویان، ضعیف شمرده می‌شد.<sup>۱</sup> اما برخی از فرق اسلامی، ناسزاگویی به صحابه را دلیل تکفیر می‌دانستند، چنانکه وقتی جارودیه به همین دلیل از سوی گروه‌های دیگر زیدی مانند سلیمانیه و ابتریه، تکفیر شدند.<sup>۲</sup> در این میان، گرچه نگاه امامیه به چند صحابی که در ماجرای سقیفه و صحابیانی که در جنگ‌های عصر امام علی (ع) با آن حضرت جنگیده بودند، دیدگاهی انتقادی و برآمده از گزارش‌های تاریخی بود،<sup>۳</sup> اما این نگاه انتقادی از نظر هواداران صحابه، نوعی سب شمرده می‌شد. از این رو، دلیل اصلی تکفیر شیعیان، اتهام دشنام به صحابه بود.<sup>۴</sup>

### ۳-۲. تکفیر سیاسی

تکفیر سیاسی، مرحله‌ای بعد از تکفیر اعتقادی بود که با استفاده ابزاری از تکفیر عقیدتی در یک امر سیاسی، حکومت‌ها مخالفان خود را تکفیر و با این بهانه می‌کشتند. «تکفیر سیاسی» به دلیل قرائت‌ها و تفاسیر متفاوت، ناشی از عوامل اجتماعی و سیاسی، به سلاحي برای غلبه بر حریفان تبدیل شده بود.<sup>۵</sup> البته این عناصر تکفیر سیاسی در دوره خلیفه اول تنها شامل مورد اول «زیربار نرفتن نسبت به مشروعیت خلافت» بود، اما بعدها در عصر خلیفه سوم موارد دیگری نیز بدان افزوده شد؛ تا جایی که در عصر امویان، موضوع «برهم زدن اجماع»، «لعن خلیفه» و «دعوت به جنگ با خلیفه» نیز به فهرست مولفه‌های تکفیر سیاسی اضافه شد.<sup>۶</sup> آنها با استفاده از این استدلال‌ها، در حذف مخالفان کوشیدند؛ تا جایی که بنی‌امیه با طرح همین موضوع، به حذف فیزیکی یاران علی (ع) پرداخت.<sup>۷</sup> یک واژه کاربردی در این نوع از تکفیر، شق عصای مسلمین (برهم زنده یکپارچگی مسلمانان) بود، که بیش از هر کسی از سوی امویان علیه مخالفان به کار رفت.<sup>۸</sup> تا جایی که حتی در رخداد کربلا نیز امام و یارانش را به همین بهانه تکفیر کردند.<sup>۹</sup> کمی بعد، در واقعه حره (سال ۶۴ ق) نیز سپاهیان شام، درست به همین بهانه مردم مدینه را تکفیر و کشتار نمود.<sup>۱۰</sup> البته این روال چه در روزگار زبیریان (۶۴-۷۳ ق)<sup>۱۱</sup> و بعدها در دوران بنی

۱. ابن انس، الموطأ، ۱۴۲۵ق، ص ۴۰۴.

۲. اسفراینی، التبصیر فی الدین، بی تا، ص ۲۵.

۳. مفید، الارشاد، ۱۴۱۳ق، ص ۷۰.

۴. بیهقی، المحاسن و المساوی، ۱۴۲۰ق، ص ۳۸.

5. Soyal, *Murtakib al-Kabira*, 2019, p. 81.

۶. ثقفی، الغارات، ۱۳۵۳، ج ۲، ص ۵۶۵؛ فلاح‌زاده، درآمدی بر سنت‌سازی امویان؛ مطالعه رونیدی-فرآیندی روزه

عاشورا بر مبنای نظریه پخش، ۱۳۹۴، ص ۸۰-۸۱.

۷. ثقفی، الغارات، ۱۳۵۳، ج ۲.

۸. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۸، ص ۶۹، ۲۱۸؛ ج ۹، ص ۱۸۳.

۹. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۳۵۷.

۱۰. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۳۳۱.

۱۱. اصفهانی، اغانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۵۲۱.

عباس (۱۳۲-۶۵۶ ق) نیز روشی برای حذف دشمنان سیاسی بود.<sup>۱</sup>

### ۳-۲-۱. تئوریزه کردن تکفیر سیاسی (به کارگیری حدیث در گفتمان تکفیر سیاسی)

تکفیر سیاسی به یک چاشنی دینی برای همراه کردن مردم نیاز داشت که همان جبرگرایی بود. معاویه که با نظریه غلبه بر سرکار آمده بود، مخالفان فکری-دینی فراوانی داشت که حکومتش را نمی‌پذیرفتند، لذا، درصدد راه چاره‌ای بود که سرانجام این بحث را مطرح کرد: «اگر خدا مرا شایسته نمی‌دید، این قدرت به من نمی‌رسید».<sup>۲</sup> این امر پسان‌تر به گفتمان عمومی قدرت در امویان تبدیل شد؛ آن‌سان که عبدالملک مروان نیز خود را گماشته خدا روی زمین معرفی می‌کرد.<sup>۳</sup> اکنون بهترین جریان دینی که می‌توانست این نظریه امویان را در جامعه تئوریزه نماید، جریان فکری جبریه بود.<sup>۴</sup> این طیف با جعل حدیث، نظر صاحبان قدرت در باره اجباری بودن زندگی انسان را در میان مردم ترویج می‌کردند.<sup>۵</sup> بعدها (در سده سوم) این احادیث در قالب «کتاب قدر» در کتب حدیثی گرد آمد.<sup>۶</sup> امویان با این ترفند توانستند مخالفان سیاسی خود را تکفیر نموده و ادعا نمایند که دشمنانشان را خدا کشته است.<sup>۷</sup>

### ۳-۳. تکفیر کلامی

در تکفیر کلامی، انتساب یک گروه یا پیروان یک عقیده به امری تکفیری چندان آشکار نیست، بلکه این تکاپوی متکلم است که تکفیر یک جریان را با چپش استدلالی دینی ثابت کند؛ زیرا تکفیر عقیدتی، نیاز به درک پیچیده‌ای ندارد و حاوی فهم ساده‌ای از تکفیر - به معنای اعتقاد نداشتن به اصول اسلام - بود که هر مسلمانی می‌توانست آن را درک کند؛ مانند انکار معاد. اما در تکفیر کلامی، کار پیچیده‌تر و نیازمند درک ساختارمند مفاهیم دینی و ابداع روشی برای تکفیر بود. برای مثال یکی از تکفیرهای کلامی، بحث بر سر تکفیر مرتکب گناه کبیره بود و این بحث را نخستین بار متکلمان خوارج مطرح نمودند<sup>۸</sup> و سپس متکلمان سایر فرق نیز هر یک پاسخی به آن دادند و در واقع آن را تا حدود زیادی با چارچوب‌های کلامی خود تنظیم کردند. با شکل‌گیری منظومه‌های فکری فرق اسلامی بویژه در سده سوم، کسانی که در تکفیر اهل قبله احتیاط می‌کردند، از دریچه دیگری وارد شده و تکفیرشدگان را منتسب به بدعت نمودند، سپس

۱. ابن بکار، الاخبار الموقیبات، ۱۴۱۶ق، ص ۱۸۸.

۲. قاضی عبدالجبار، فضل الاعتزال، ۱۹۷۴، ص ۱۴۳.

۳. آبی، نثر الدر فی المحاضرات، ۲۰۰۴، ج ۳، ص ۳۶.

۴. فرهنگیان، تکاپوهای فکری سیاسی جبریه تا پایان عهد اموی، ۱۳۸۹.

۵. قانمی و همکاران، بررسی نقش طرفداران بنی امیه در ترویج نظریه جبر، ۱۳۹۳، ص ۱۸۳.

۶. بخاری، صحیح بخاری، ۱۴۰۶ق، ج ۴، ص ۲۰۳۶.

۷. واقدی، مغازی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۹۰۴.

۸. احمدی، المسائل والرسائل، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۷۶؛ مفید، اوائل المقالات، ۱۴۱۳ق، ص ۳۳۶.

با توسل به این ابزار، حکم به کفر ایشان می‌کردند،<sup>۱</sup> اما اهالی فقه، این نوع از تکفیر را به سادگی نمی‌پذیرفتند؛<sup>۲</sup> زیرا نوعی تکفیر عمومی در آن نهفته بود.<sup>۳</sup>

با گسترش فضای کلامی و مباحث اعتقادی در جهان اسلام، طی قرن‌های دوم و سوم، کافر شمردن سایر فرقه‌های اسلامی، سکه رایج بازار متکلمان شد،<sup>۴</sup> تا جایی که نگارش کتبی در تکفیر سایر فرق کلامی نیز در همین زمان ثبت گردید. طبق شواهد تاریخی، جبائی (د ۳۰۳ق) و جعفر بن حرب (د ۲۳۶ق) از بزرگان جریان اعتزال، کتابی در تکفیر ابوالهذیل علاف (د ۲۳۵ق) و پیروانش نوشتند.<sup>۵</sup> البته این گروه تکفیرهای نوشتاری، چندان به کشتن ختم نمی‌شد، چون دو طرف استدلال‌های خود را به صورت نوشته مطرح می‌کردند و در یک فضای علمی گفتگو ادامه می‌یافت. تا آنکه در اوایل قرن سوم هجری، در بحث خلق قرآن (قرآن مخلوق است یا قدیم) که از دوره مأمون (ح ۲۰۸-۲۱۸ق) از سوی متکلمان معتزلی، ملاک ایمان و کفر شناخته شد، کسانی که قائل به این نظریه نبودند، کافر شمرده شده، برخی زندانی و حتی برخی را کشتند.<sup>۶</sup> بدین سان، مباحث کلامی با ورود خلفا و یا امیران به بحث، از یک گفتگوی علمی صرف خارج شده و رنگ خشونت به خود گرفت.<sup>۷</sup> در میان متکلمان شیعی نیز تکفیرهای کلامی با پشتوانه روایی همراه بود؛ مانند این حدیث منسوب به امام صادق (ع) که «هر کسی در کفر دشمنان و ستمگران به ما تردید کند، کافر است».<sup>۸</sup> تکفیر کلامی نیاز به تبحری دیگر داشت که یک متکلم زبردست اگر ادعایش را به قرآن مستند می‌کرد، بهتر می‌توانست غیرهم‌فکرانش را تکفیر کند، به این حدیث استناد می‌کرد که رسول خدا (ص) فرموده است: «برخی از ائمت من به قرآن کافر خواهند شد و مانند یهود، بخشی را خواهند پذیرفت و بخشی را نه!»<sup>۹</sup> بر همین اساس یک دیدگاه معتقد است، توسعه گفتمان تکفیر که از بدو پیدایش مبتنی بر دلایل سیاسی بود، به مرور زمان به حوزه دانش کلام منتقل و به ابزاری برای طرد برخی از مسلمانان توسط دیگر مسلمانان (غیر هم‌مذهب) تبدیل شد.<sup>۱۰</sup>

۱. بیهقی، الاسماء و الصفات، ۱۴۱۷ق، ص ۳۸۸.

۲. شهرستانی، الملل و النحل، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۲۱۰.

3. Karağaçaç, hhl-i üünne`e göre tekfir problett iği, 2013, p. 184.

۴. توحیدی، الامتاع و الموانسة، ۱۴۲۴ق، ص ۲۴۹.

۵. محاسبی، الوصایا، ۱۴۰۶ق، ص ۳۴.

۶. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۷، ج ۸، ص ۶۳۸؛ ج ۹، ص ۱۳۵.

۷. سمعانی، الانساب، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۳۶۶.

۸. ابن بابویه، الاعتقادات، ۱۴۱۴ق، ص ۱۰۴.

۹. صولی، ادب الکتاب، ۱۳۴۱، ص ۱۷۴.

10. Esen, *Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları*, 2011, p. 141.

## ۳-۱-۳. فقهی سازی تکفیر کلامی

تکفیر کلامی با گذشت زمان و طرح گسترده مباحث کلامی در مجالس موعظه، جنبه عمومی پیدا کرد و کمی بعد، از سوی متکلم-فقیهان که صاحب فتوا بودند، حکم فقهی بر آن بار شد. برای مثال، خوارج در سده دوم و سوم با بیان اینکه در شهرهای مخالفان آنان، بخشی از مردم کافر و عده‌ای مسلمان هستند، به دلیل حضور مسلمانان در سرزمین کفر، مباحثی مانند کشتن مسلمانان و نماز نخواندن بر پیکرهای آنان و غنیمت بردن اموال و ناموس‌شان را به صورت یک رفتار فقهی پذیرفتند.<sup>۱</sup> آنها که در عصر امام علی (ع) آن حضرت را به سبب پذیرش حکمیت تکفیر می‌کردند، در نیمه اول قرن دوم هجری با بالا گرفتن مباحث کلامی، آن حضرت و یارانش را با این استدلال که آن حضرت و یارانش مرتکب گناه کبیره شده بودند! کافر دانسته و حکم فقهی قتل را بر شیعیان بار می‌کردند.<sup>۲</sup> البته آنها اهل سنت (به معنای پیروان فقهی خلفا) را نیز کافر می‌دانستند. در مقابل، اهل سنت نیز به سبب همین حکم تکفیر صادر شده از سوی خوارج نسبت به آنان، در مقام تلافی برآمده، آنها نیز خوارج را مسلمان نمی‌دانستند و تکفیر می‌کردند. در نتیجه نماز پشت‌سر خوارج یا بر جنازه‌های آنها از سوی اهل سنت حرام شد.<sup>۳</sup> این حکم فقهی از سوی علمای اهل سنت نسبت به فرقه‌هایی چون جارودیه، هشامیه، نجاریه، جهیمیه، معتزله، ضراریه، مشبهه نیز برقرار بود. همین حکم فقهی بر امامیه به دلیل تکفیر صحابه نیز حمل می‌شد.<sup>۴</sup> در برابر امامیه نیز با تکفیر امویان و هوادارانشان، کفن و دفن و نماز بر جنازه‌های آنها را جایز نمی‌دانستند.<sup>۵</sup> در حقیقت، پس از ظهور اندیشه‌های کلامی در جهان اسلام، این بار تکفیر با گذر از برداشت‌های ساده عقیدتی، با مباحثی از جنس برداشت عقلی و شخصی از دین تبدیل شد و متکلمان هر یک تحت تاثیر جریانی خاص، به تعریف خود از تکفیر پرداختند. برخی با تاثیرپذیری از نظریه خوارج درباره تکفیر کسی که گناه کبیره انجام دهد،<sup>۶</sup> به آن رنگ فقهی بخشیدند و اشخاص بی‌نماز را هم تکفیر می‌کردند.<sup>۷</sup> دایره این تکفیر همه را دربرمی‌گرفت؛ چنان‌که در قرن سوم هجری، شخصیت معاویه، که در این زمان از سوی برخی از فرق اسلامی تقدیس می‌شد، از سوی برخی دیگر به این دلیل تکفیر شد که زیاد بن عبید را برادر خود و پسر ابوسفیان خوانده بود.<sup>۸</sup> با رونق تکفیر کلامی، برخی از فرقه‌ها، سایر فرق را به چیزی تشبیه می‌کردند که

1. Esen, *Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları*, 2011, p. 105.

۲. کشی، رجال، ۱۴۰۹ق، ص ۵۴۳؛ ابن عماد، *شذرات الذهب*، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۱۲۷.

۳. ابن رشد، *الکشف عن مناهج الأدلة فی عقائد الملة*، ۱۹۹۸، ص ۵۷.

۴. ابن رشد، *الکشف عن مناهج الأدلة فی عقائد الملة*، ۱۹۹۸، ص ۵۷.

۵. طبرسی، *الاحتجاج*، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۲۹۶-۲۹۷؛ شامی، *الدر النظیم*، ۱۴۲۰ق، ص ۵۲۸.

۶. مسعودی، *مروج الذهب*، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۱۳۸.

۷. ذهبی، *تاریخ الاسلام*، ۱۴۱۳ق، ج ۲۳، ص ۲۴۵.

۸. جاحظ، *الرسائل السياسية*، ۲۰۰۲، ص ۳۶۸.

معنای آن، خروج آنان از اسلام بود. در این رابطه مثلاً «قدریه» را زرتشتی و «مشبهه» را یهود و «شیعه» را نصرانی می‌نامیدند و حکم می‌کردند که ازدواج با ایشان و خوردن ذبیحه -گوشت حیوان ذبح شده- آنها حلال نیست.<sup>۱</sup> در حقیقت ارکان تکفیر فقهی عبارت بود از: فاسق دانستن افراد، مباح کردن خون، مال و ناموس ایشان، نپذیرفتن شهادتشان در دادگاه، جایز دانستن توهین و تبعید ایشان،<sup>۲</sup> جلوگیری از خرید و فروش<sup>۳</sup> و بردن آبرویشان.<sup>۴</sup> در سده دوم و سوم هجری، یک نهی حدیثی (نهی از سب صحابه) به برداشتی فقهی تبدیل شد و هرگونه ناسزاگویی به صحابه<sup>۵</sup> را کفر خوانده، حکم فقهی آن را شلاق<sup>۶</sup> و برخی کشته شدن می‌دانستند.<sup>۷</sup> گفتنی است، فقهی کردن تکفیر، سرانجام به جایی رسید که دینوری (د ۲۷۶ ق) قاضی دینور، تحت تاثیر شرارت راهزن‌های منطقه - برای باز گذاشتن دست حکومت در کشتن آنها - راهزنی را کفر نامید و آن را به روایت پیامبر (ص) نسبت داد.<sup>۸</sup>

#### ۴. نتیجه‌گیری

مسأله این تحقیق، بررسی فرآیند تحولی جریان تکفیر از سده نخست تا سده سوم هجری بود. بر این اساس، با روش تحلیل داده‌های کتابخانه‌ای، فرضیه این تحقیق «تطور چند لایه فکر تکفیری در میان مسلمانان از عصر پیامبر تا پایان سده سوم هجری» مورد پژوهش قرار گرفته و این نتیجه به دست آمد که تکفیر نیز مانند برخی رفتارهای دینی معمولاً به تناسب رخداد‌های سیاسی، فرهنگی و یا اجتماعی، در یک بستر تاریخی، دچار تغییر، تحول و تطور می‌گردد. بر همین اساس، اندیشه تکفیر از زمان رسول خدا (ص) در قالب یک رفتار عقیدتی ظهور کرد و در دولت خلفای سه‌گانه جنبه عمومی یافت. سپس در عصر امویان، از یک رویکرد عمومی در حوزه اعتقادات، به عرصه‌های مختلف سیاسی وارد شده و در خدمت بهره‌گیری دولت‌ها درآمد. بعدها این رویه سیاسی با ورود متکلمان، رویکردی کلامی نیز یافت و آنها توانستند با این دایره کلامی که برای تکفیرشدگان طراحی کردند، قبح تکفیر سیاسی را نیز از بین برده و به خوبی در تکفیر افراد جنبه عقیدتی آن را پررنگ نمایند. اما گونه دیگری از تکفیرها که تکفیر کلامی غیرسیاسی بود نیز جنبه عمومی یافت و از سوی فقیه-متکلمان با فقهی کردن استدلال‌های کلامی،

۱. شهرستانی، الملل والنحل، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۲۴۰.
۲. توحیدی، الامتاع والموانسة، ۱۴۲۴ق، ص ۳۹۲.
۳. عیانی، مجموع کتب و رسائل، ۱۴۲۳ق، ص ۱۵۶.
۴. جاحظ، الرسائل السياسية، ۲۰۰۲، ص ۱۰۷.
۵. ابن روزبهان، سلوک الملوك، ۱۳۶۲، ص ۴۲.
۶. افطسی، المجموع اللغیف، ۲۰۰۵، ص ۴۸۳.
۷. سمعانی، الانساب، ۱۳۸۲، ج ۹، ص ۴۰۹.
۸. دینوری، عیون الاخبار، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۹۳.

صاحب حکم فقهی شده و وارد متون فقهی و فتاوا شد. سرانجام تکفیر در تاریخ اسلام در حالیکه در عصر پیامبر (ص) به موارد بسیار اندکی، آن هم در میان افراد، و نه جوامع فکری یا پیروان اندیشه‌ها، محدود شده بود، در دوره‌های بعد چنان دایره آن فراخ شد که بخش قابل توجهی از فرق اسلامی یا شهروندان مسلمان به راحتی از سوی دیگر فرقه‌های اسلامی تکفیر می‌شدند.



## منابع

### قرآن كريم.

- آبى، ابوسعبد (۲۰۰۴). *نثر الدر فى المحاضرات*. بيروت: دار الكتب العلمية، ج ۱، ۳.
- ابن اثير، عزالدين (۱۳۸۵). *الكامل فى التاريخ*. بيروت: دارصادر- دار بيروت، ج ۵.
- ابن اثير، عزالدين (۱۴۲۲ق). *اسد الغابة فى معرفة الصحابة*. تحقيق: خليل مأمون شيحا. بيروت: دارالمعرفة، ج ۴.
- ابن انس، مالك (۱۴۲۵ق). *الموطأ*. تحقيق محمد مصطفى اعظمى. ابوظبى: زايد بن سلطان آل نهيان للأعمال الخيرية و الإنسانية.
- ابن بابويه، محمد (۱۴۱۴ق). *الاعتقادات*. قم: المؤتمر العالمى للشيخ المفيد، چاپ دوم.
- ابن بكار، زبير (۱۴۱۶ق). *الأخبار الموقفيات*. تحقيق سامى مكى العانى. قم: شريف رضى.
- ابن حجر عسقلانى، شهاب الدين (۱۴۱۵ق). *الاصابة فى معرفة الصحابة*. تحقيق عدال احمد عبدالموجود و على محمد معوض. بيروت: دارالكتب العلمية، ج ۶.
- ابن رشد، محمد (۱۹۹۸). *الكشف عن مناهج الأدلة فى عقائد الملة*. مقدمه و شرح از جابرى. بيروت: مركز الدراسات الوحده العربية.
- ابن روزبهان، فضل الله (۱۳۶۲). *سلوك الملوك*. تحقيق محمد على. تهران: خوارزمى.
- ابن سعد، محمد (۱۴۱۸ق). *طبقات الكبرى*. بيروت: دار الكتب العلمية، چاپ دوم، ج ۱، ۴-۵.
- ابن عماد، شهاب الدين (۱۴۰۶ق). *شذرات الذهب فى اخبار من ذهب*. تحقيق الأرنؤوط. بيروت: دار ابن كثير، ج ۲.
- ابن معتز، عبدالله (۱۴۱۹ق). *طبقات شعراء المحدثين*. تحقيق عمر فاروق. بيروت، دار الأرقم بن أبى الأرقم.
- ابن هشام، عبدالمملك (بى تا). *السيرة النبوية*. بيروت: دار المعرفة، ج ۲-۱.
- ابوداود، سليمان (۱۴۲۰ق). *سنن ابى داود*. تحقيق صدقى محمد جميل. بيروت: دار الفكر، ج ۸، ۴.
- احمدى، عبدالله (۱۴۱۶ق). *المسائل و الرسائل المروية عن الإمام أحمد بن حنبل فى العقيدة*. رياض: دار طيبة، چاپ دوم، ج ۱.
- اسفرائينى، ابوالمظفر (بى تا). *التبصير فى الدين*. قاهرة: المكتبة الأزهرية للتراث.
- اصفهانى، ابوالفرج (۱۴۱۵ق). *الاغانى*. بيروت: داراحياء التراث العربى، ج ۱.
- افطسلى، امين الدوله (۲۰۰۵). *المجموع اللغيف*. تحقيق يحيى وهيب الجبورى. بيروت: دار الغرب الإسلامى.
- ايمان دار، حميد؛ مولوى، محمد (۱۳۹۸). *گونه شناسى تضادهاى عقيدتى و كلامى نوسلفيان و جريان سلفيه سنتى*. پژوهشنامه مذاهب اسلامى، ۶(۱۲)، ص ۷۶-۱۰۶.
- بخارى، محمد (۱۴۰۶ق). *صحيح البخارى*. مقدمة محمد منير دمشقى. بيروت: بى نا، ج ۴.
- بلاذرى، احمد (۱۴۱۷ق). *أنساب الأشراف*. بيروت: دارالفكر، ج ۱، ۴-۵، ۸-۹.
- بيهقى، ابراهيم (۱۴۲۰ق). *المحاسن و المساوى*. تحقيق على عدنان. بيروت: دار الكتب العلمية.
- بيهقى، ابوبكر (۱۴۱۷ق). *الأسماء و الصفات*. تحقيق عبدالرحمن عبيره. بيروت: دار الجليل.
- تميمى، ابوحاتم (۱۴۱۷ق). *السيرة النبوية و أخبار الخلفاء*. بيروت: الكتب الثقافية، چاپ سوم، ج ۲.
- توحيدى، ابوحيان (۱۴۲۴ق). *الإمتاع و الموانسة*. تحقيق هيثم خليفة الطيمى. بيروت: مكتبة العصرية.

- تقفی، ابواسحاق (۱۳۵۳). *الغارات*. تحقیق ارموی. تهران: انجمن آثار ملی، ج ۲.
- جاحظ، ابوعثمان (۲۰۰۲). *الرسائل السياسية*. تحقیق ابوعلی ملحم. بیروت: دار و مکتبه الهلال، چاپ دوم.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۹). *تاریخ خلفاء، تاریخ سیاسی اسلام*. قم: انتشارات دلیل ما، چاپ پانزدهم، ج ۲.
- حاجی میرزایی، فرزاد (۱۳۷۷). *مکی و مدنی*. در: دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی. به کوشش بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: دوستان-ناھید.
- حسین محمد، جواد (۲۰۲۰). *السلفية التكفيرية واقعا، جذورها، أفكارها، آثارها*.
- خاکپور، حسن؛ سادات حسینی، الهام السادات (۱۳۹۳). *بررسی حقوق اقلیت‌های دینی و جزیه در قرآن*. معارف قرآنی، ۴(۱۵)، ص ۱۱۷-۱۳۵.
- خلال، ابوبکر (بی تا). *السنة*. تحقیق عطیة الزهرانی. دار الراهیة، ج ۲.
- دینوری، ابن قتیبہ (۱۴۱۸ق). *عیون الاخبار*. تحقیق یوسف علی طویل. بیروت: دارالکتب العلمیة، ج ۲.
- دینوری، ابوحنیفه (۱۳۶۸). *اخبار الطوال*. تحقیق عبدالمنعم عامر. قم: منشورات رضی.
- ذهبی، شمس‌الدین (۱۴۱۳ق). *تاریخ الاسلام*. تحقیق عمر عبدالسلام تدمری. بیروت: دارالکتب العربی، چاپ دوم، ج ۲۳.
- زارع خورمیزی، محمدرضا (۱۳۹۹). *گونه‌شناسی جریان تکفیر در جهان اسلام براساس خاستگاه سیاسی*. پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۱۱(۱)، ص ۴۹-۷۷.
- زارعان، منصوره (۱۳۹۳). *قومیت‌گرایی در عصر امویان*. پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ۴(۱۵)، ص ۷۵-۹۹.
- زرقانی، محمد عبدالعظیم (۱۹۴۸). *مناهل العرفان فی علوم القرآن*، بی تا، ج ۱.
- زمخشری، ابوالقاسم (۱۴۲۵ق). *مقامات الزمخشری*. بیروت، دار الکتب العلمیة، چاپ سوم.
- سبحانی، جعفر (۱۳۹۲). *ریشه‌های پدیده تکفیر در گذر تاریخ*. کلام اسلامی، ۲۲(۸۷)، ص ۹-۱۸.
- سبحانی، جعفر؛ فقیهی، حامد (۱۳۹۲). *پدیده تکفیر از دیدگاه قرآن و حدیث*. میثات حج، ۲۲(۸۵)، ص ۱۰۴-۱۳۷.
- سمعانی، ابوسعید (۱۳۸۲). *الانساب*. تحقیق عبدالرحمن معلمی. حیدرآباد: دائرة المعارف العثمانیة، ج ۲، ۹.
- شامی، جمال‌الدین (۱۴۲۰ق). *الدر النظیم فی مناقب ائمه اللھامیم*. قم: جامعه مدرسین.
- شجرى جرجانی، یحیی (۱۴۲۲ق). *الأمالی الخمیسية*. تحقیق محمدحسن اسماعیل. بیروت: دار الکتب العلمیة، ج ۱.
- شهرستانی، محمد (۱۳۶۴). *الملل والنحل*. تحقیق محمد بدران. قم: الشریف الرضی، چاپ سوم، ج ۱.
- صولی، ابوبکر (۱۳۴۱). *أدب الکتاب*. تحقیق محمد بهجة الأثری و محمود شکرى الأوسى. بغداد- قاهرة: المکتبة العربیة- المطبعة السلفیة.
- طبرسی، احمد (۱۴۰۳ق). *الاحتجاج علی اهل اللجاج*. مشهد: مرتضی.
- طبری، محمد (۱۳۸۷). *تاریخ طبری*. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دار التراث، طبعه الثانية، ج ۴-۵، ۸-۹.
- عیانی، قاسم (۱۴۲۳ق). *مجموع کتب و رسائل*. تحقیق عبدالکریم احمد الجذبان. صعده: مکتبة التراث الإسلامیة.
- فرهنگیان، علی احمد (۱۳۸۹). *تکاپوهای فکری سیاسی جبریه تا پایان عهد اموی*. استاد راهنما: حسین مفتخری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم.
- فلاح‌زاده، احمد (۱۳۸۹). *جایگاه و نقش آل زبیر در تاریخ اسلام*. تاریخ اسلام، ۱۱(۳-۴)، ص ۱۲۱-۱۷۲.
- فلاح‌زاده، احمد (۱۳۹۴). *درآمدی بر سنت‌سازی امویان؛ مطالعه روندی-فرآیندی روزه عاشورا بر مبنای نظریه پنخش*.

- تاریخ اسلام، ۱۶(۳)، ص ۷۱-۱۰۸.
- قاضی عبدالجبار، ابوالحسن (۱۹۷۴). *فضل الاعتزال و طبقات المعتزلة*. تونس: الدار التونسية للنشر.
- قاضی عبدالجبار، ابوالحسن (بی تا). *تثبيت الدلائل النبوة*. قاهره: دار المصطفى، ج ۱.
- قالی، ابوعلی (۱۴۲۲ق). *الأمالی*. تحقیق صلاح بن فتحی همل و سید بن عباس الجلیمی. بیروت: مؤسسة الکتب الثقافیة.
- قائمی، سید رضا؛ رضوی، رسول (۱۳۹۳). بررسی نقش طرفداران بنی امیه در ترویج نظریه جبر. *تاریخ اسلام*، ۱۵(۳)، ص ۱۵۹-۱۹۱.
- کاظم شیبی، اسعد (۲۰۱۹). تحولات السلفية من الحشوية الى الجهادية. *مجلة مركز دراسات الكوفة*، العدد ۵۴، ص ۱۴۳-۱۸۸.
- کشی، محمد (۱۴۰۹ق). *رجال الکشی*. تحقیق: محمد بن حسن طوسی و حسن مصطفوی. مشهد: مؤسسة نشر دانشگاه مشهد.
- محاسبی، ابوعبدالله (۱۴۰۶ق). *الوصایا*. تحقیق عبدالقادر أحمد عطا. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- مسعودی، علی (۱۴۰۹ق). *مروج الذهب*. تحقیق اسعد داغر. قم: دار الهجرة، چاپ دوم، ج ۳.
- مفید، محمد (۱۴۱۳ق). *الارشاد*. قم: المؤتمر العالمي للشيخ المفيد.
- مفید، محمد (۱۴۱۳ق). *أوائل المقالات في المذاهب و المختارات*. قم: المؤتمر العالمي للشيخ المفيد.
- مقریزی، تقی الدین (۱۴۲۰ق). *إمتاع الأسماع*. تحقیق محمد عبدالحمید النمیسی. بیروت: دار الکتب العلمیة، ج ۱۳-۱۴.
- نساج، حمید؛ عبدی پور، نصیب؛ جمشیدی مهر، پرویز (۱۳۹۶). علل ظهور و تکوین گروه‌های تکفیری در جهان اسلام؛ از تقابل زندگی قبیله‌ای با مدنیت تا تقابل سنت با مدرنیته؛ مطالعه موردی؛ خوارج و داعش. *پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۶(۲۳)، ص ۱۳۲-۱۶۰.
- نسائی، احمد (۱۴۳۷ق). *سنن النسائی*. تصحیح محمد صبحی حسن حلاق. دمشق: دار ابن کثیر، ج ۲.
- واقدی، محمد (۱۴۰۹ق). *مغازی*. تحقیق مارسلن جونس. بیروت: مؤسسة الأعلمی، طبعه الثالثة، ج ۳.
- Atay, H. (2014). *Tarihte ve günümüzde selefilik*. Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 08-10 Kasım, 2013, Topkapı Eresin Hotel, İstanbul.
- Aydemir, S. (2017). Temel naslar çerçevesinde tekfirçilik. *Turkish Studies*, 12(20), s 63-84.
- Çalışkan, N. (2020). Hâricîlik Anlayışının Kökenleri ve Günümüzdeki Yansımaları. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), s 99-124.
- Esen, M (2011). Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52(2), s 97-110.
- Esen, M. (2011). Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik. *Boyutları*, 52(2), s 97-110.
- Kadivar, Jamileh (2020). Exploring Takfir, Its Origins and Contemporary Use: The Case of Takfiri Approach in Daesh's Media. *Contemporary Review of the Middle East*, p 1-27.
- Karaağaç, H. (2013). Ehl-i sünnet'e göre tekfir problematiği. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 40, s 163-186.

Soyal, Fikret, (2019). Murtakib al-Kabīra (Cardinal Sinner) and Takfīr (Excommunication) from the Perspective of Ibn Ḥazm: a Political and Theological Review, *Ulum Dini Tetkikler Dergisi*, 2(1), s 81-101.

